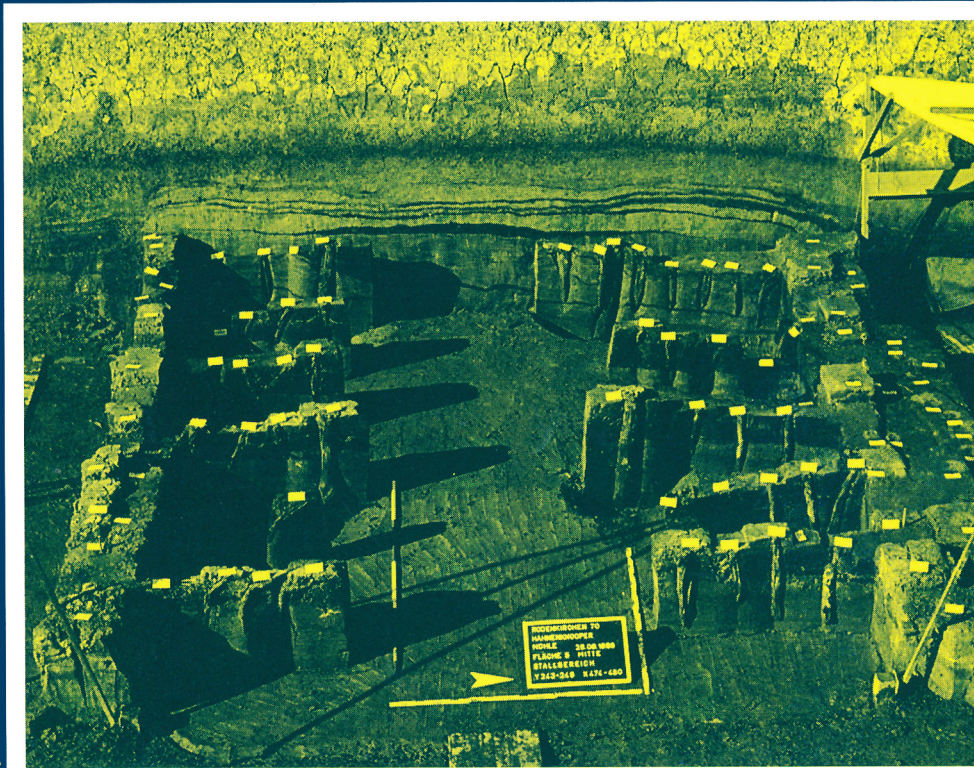

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

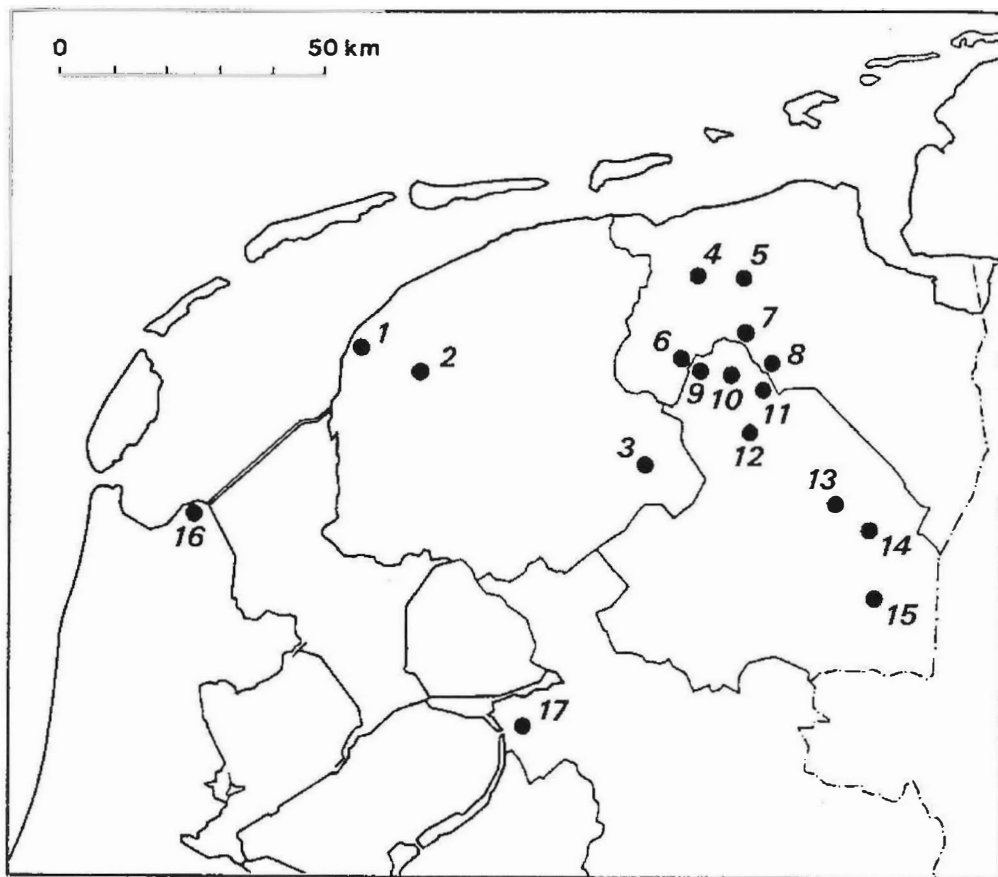
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS Een mogelijke ‘vuurmaker’ uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een stenenkring en een zwarte plek: het ‘Cheddarien’ van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING Hydrologie van de pingo ‘Vagevuur’ (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS ‘Wetsingermaar’. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakke van Soúrpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de ‘Westerhaven’ te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoekschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteuren van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

VELDWERK OP HET STRAND TUSSEN NETTUNO EN TORRE ASTURA (MIDDEN-ITALIË)

P.A.J. Attema, A.J. Nijboer en B.M.J. Mater

Romeinse villae aan de kust

Door tektonische veranderingen en de stijging van de zeespiegel zijn er heden ten dage verscheidene oude nederzettingen langs de kust van Etrurië en Latium die onder water liggen of door de zee worden geërodeerd (Schmiedt, 1972). Op het strand tussen Nettuno en Torre Astura, dat zich 50 tot 60 km ten zuiden van Rome bevindt, zijn de sporen uit het verleden wel uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Dit is grotendeels te danken aan het feit dat dit gebied deel uitmaakt van een militair terrein waardoor er geen toeristische ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Genoemd gebied hebben wij de afgelopen zomer kort onderzocht waarbij gebruik werd gemaakt van de 'Landesaufname' die de Italiaanse archeoloog Piccarreta heeft gemaakt van het gebied rondom de Astura (Piccarreta, 1977).

Langs de kuststrook karteerde Piccarreta de resten van drie grote Romeinse villae aan zee met bijbehorende visvijvers waaronder die van Torre Astura (fig. 1; Piccarreta 1977, fig. 91). Figuur 1 geeft een indruk van het grootschalige karakter van dergelijke visvijvers. De Torre Astura-villa bijvoorbeeld was door een betonnen brug van 130 m lengte verbonden met een kunstmatig eiland in zee waaromheen zich de visvijver bevond. In deze vijver werden verschillende vissoorten gehouden in afzonderlijke bassins en een ingenieus systeem zorgde ervoor dat het water kon worden ververst waarbij zowel zoet als zout water kon worden aangevoerd. De villa moet vanaf de 1e eeuw v.Chr. in gebruik zijn geweest. Plinius noemt deze villa aan zee in zijn geschriften en het is bekend dat Cicero in dit gebied een villa bezat. Uit zijn brieven kan men opmaken dat het de villa bij de Torre Astura moet zijn geweest (Higginbotham, 1997: pp. 143-151). Waar vroeger vissen werden

gekweekt zwemmen nu op een mooie zomerdag enkele badgasten tussen de ruïnes.

Grootschalige amfoorproductie?

Onze interesse ging in eerste instantie niet uit naar de villa's en de bijbehorende visvijvers omdat deze al ruimschoots zijn onderzocht maar naar meldingen van ovens en naar het wonderbaarlijke archeologische profiel waarlangs men op het strand loopt (fig. 2). Over een afstand van 300 tot 400 meter is door golfslag een profiel ontstaan met een hoogte van 3 tot 6 meter. In het profiel bevinden zich verschillende strata met archeologisch materiaal. De duidelijkste markering vormt een band van scherven van transportamforen, 30 tot 40 cm hoog. Enkele van deze scherven zijn verzameld om nader te worden bestudeerd op typologie en datering. Hogerop in het profiel bevindt zich veel keramisch bouwmetaal zoals tichels en enorme dakpannen (*tegulae*). Daarnaast steken uit het profiel enkele muren die hoogstwaarschijnlijk zijn te relateren aan de villa's. Op een van de muren zijn nog eenvoudige wandschilderingen te zien. Naast de Romeinse sporen zijn in het profiel ook concentraties van keramisch productieafval en van ouder, protohistorisch materiaal waar te nemen.

Op dit moment is het nog onduidelijk hoe dit profiel in detail moet worden geïnterpreteerd. De enorme hoeveelheid scherven van transportamforen kan bijvoorbeeld zijn gerelateerd aan productie ter plekke maar het is eveneens bekend dat Romeinen grote hoeveelheden transportamforen gebruikten om gebieden te draineren (Pesavento Mattioli, 1998).

De sporen van aardewerkproductie die wij aantreffen zijn in de jaren '70 eveneens gelokaliseerd door Piccarreta. Hij vermeldt drie ovens in

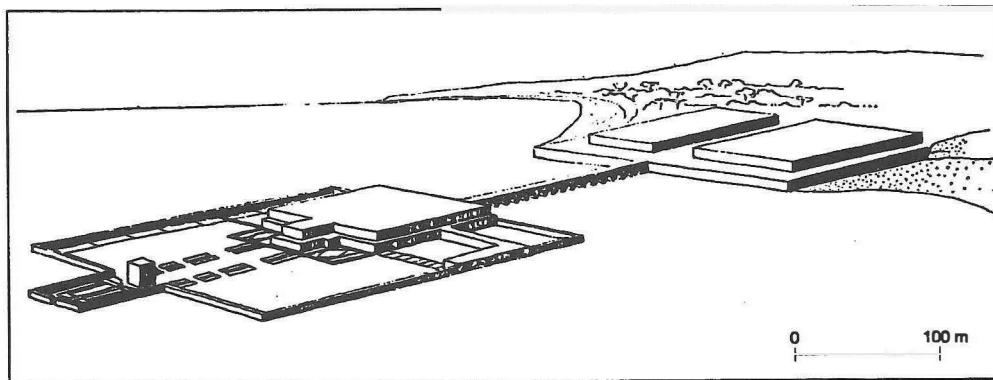

Fig. 1. Reconstructieschets van de villa bij Torre Astura.

het door ons onderzochte gebied maar geeft verder weinig nadere informatie (fig. 3; Piccarreta, 1977: pp. 76-84; site nrs. 11, 14 en 15c). Om inzicht te krijgen in de aard van de productie hebben wij deze sites opgespoord en geïnventariseerd.

Ovenrestanten

Site 15c bevindt zich bij 'Le Grottae' en bestaat uit baksteenrode concentraties in het profiel. Deze concentraties kunnen als ovenrestanten worden geïnterpreteerd, temeer daar wij misbaksels van onder andere tegels hebben aangetroffen bij een survey rond 15c.

Ongeveer 400 meter ten zuiden van 'Le Grottae' bevindt zich volgens Piccarreta een oven met productieafval, door hem voorzien van het nummer 14. De oven is sinds de jaren '70 weggeslagen door de zee maar de structuur van de werkplaats rondom de oven lijkt redelijk intact te zijn. Hier werden in het profiel grote tichels aangetroffen alsook ander materiaal zoals *tegulae* en amforen. Het ontbrak aan tijd om de werkplaats op te graven maar dit is misschien mogelijk tijdens de campagne van 2001.

Pakweg 900 meter ten zuiden van 'Le Grottae' bevindt zich hoog in het profiel een oven. Deze oven werd voor een klein gedeelte blootgelegd waardoor het duidelijk werd dat het een sleutelgatoven is met een diameter van ruim 4 meter. De oven is in een tufbank uitgekapt en verglazing van de ovenwand geeft aan dat de baktemperatuur

in de oven kon oplopen tot 1200 °C. De benedenkamer van de oven is op dit moment gevuld met ongeveer 40m³ zand en ander materiaal. Om inzicht te krijgen in de onderbouw dient dit pakket te worden verwijderd. Opgraving zou tevens kunnen leiden tot conclusies omtrent de aard van de aardewerkproductie. Ongeveer 10 m ten NO van de oven werd veel aardewerk aangetroffen. Hier werd een klein profiel gekapt waarbij in enkele uren 15 kg scherven werden aangetroffen. Het meeste materiaal bestaat uit dakpannen, met daarnaast enkele scherven van amforen en huishoudaardewerk.

Protohistorische sites

Op 400 tot 500 m ten zuiden van 'Le Grottae' werd in het profiel een overstoven stratum van donker zand aangetroffen met scherven die zeker aan de protohistorische periode moeten worden toegeschreven (Piccarreta, 1977: p. 76; site 13). De grootte van de scherven doet vermoeden dat het hier gaat om archeologische resten in situ. Het stratum heeft een maximumdikte van 90 cm en is gelegen op 30 cm onder het duinoppervlak. De lengte van het profiel bedraagt meer dan 25 meter. Op enkele plekken in het profiel werd ook Romeins materiaal aangetroffen. Her en der hebben activiteiten uit de Romeinse periode het protohistorisch stratum verstoord.

Elders karteerden we een kleinere protohistorische vindplaats. Deze is gelegen nabij een reeds

eerder gepubliceerde paleolithische vindplaats (Ansuini & La Rosa, 1989).

Het wetenschappelijk belang van deze protohistorische sites langs de kust is groot. Er zijn weliswaar soortgelijke vondstplekken in de kustzone bekend maar tot nu toe is daarvan geen enkele opgegraven. Onze survey uit 1998 in het nabijgelegen gebied van het Lago di Fogliano toonde bijvoorbeeld aan dat zich in het oude duinlandschap een dunne verspreiding van protohistorische scherven voordoet. Dit patroon is echter moeizaam te interpreteren op siteniveau door de vele recente ingrepen in het landschap (Van Leusen & Attema, 1999).

Veldwerk zomer 2001

Het veldwerk op het strand heeft slechts 5 dagen geduurd en diende alleen om te inventariseren welke archeologische sites nog aanwezig waren. Daarnaast werd gekeken of het zinvol is om enkele van de gekarteerde sites op te graven. Dit is zeer zeker het geval. Het vervolgonderzoek dat voor

2001 is gepland zal zich voornamelijk richten op de beschreven concentraties protohistorische scherven, de opgraving van de oven met een diameter van 4 m en de opgraving van de werkplaats (site 14). Daarnaast zal het genoemde lange archeologische profiel van 'Le Grottace' gedetailleerd in kaart worden gebracht. De vergunning voor de opgraving van de archeologische dienst zal ook dit jaar dienen te worden gecompliceerd met een vergunning door de militairen. Er vanuitgaande dat beide instanties akkoord zullen gaan met verder onderzoek, zullen we deze zomer hopelijk een stap verder komen met onze reconstructie van de bewoning en het gebruik van het kustlandschap in Zuid-Latium.

Summary

During a 5-day archaeological campaign on the beach between Nettuno and Torre Astura, about 50-60 km south of Rome, the authors carried out a re-survey of protohistorical and Roman remains. Most of the sites visited had been mapped earlier

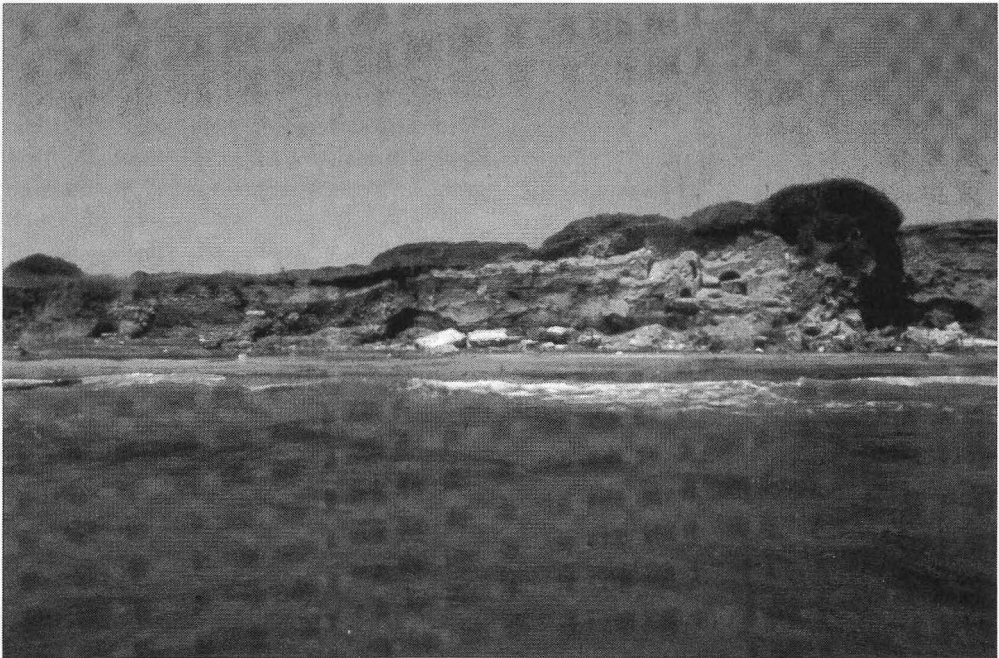

Fig. 2. Locatie 'Le Grottace'.

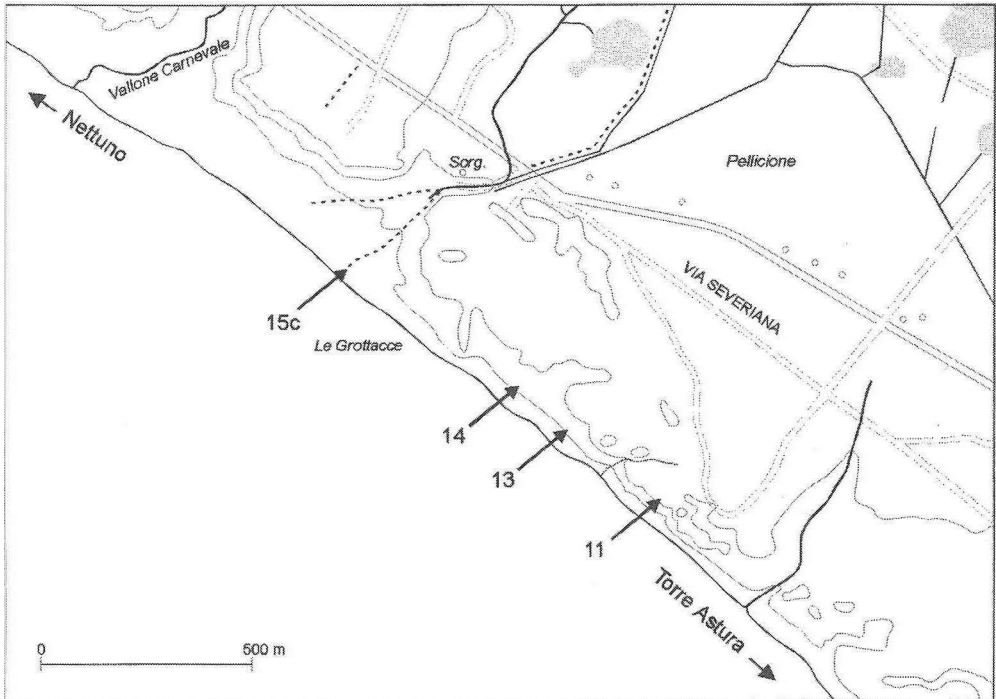

Fig. 3. Detailkaart van het onderzochte gebied.

by Piccarreta in the late 1970s. Tourism and erosion by the sea threaten and damage the sites. The aim of the fieldwork was to evaluate the remains for detailed future mapping and excavation. During the campaign various kilns were identified, of which two merit further exploration. Also an area measuring 300 by 400 m with remains of amphorae was investigated, possibly indicating amphora production at the site. Furthermore two protohistorical sites were mapped, one of which we hope to excavate in July 2001.

Literatuur

- Ansuini, P. & M. La Rosa, 1989. Industria del Paleolitico superiore in località Le Grottace (Nettuno – Roma). *Studi per l'ecologia del Quaternario* 11, pp. 95-106.
- Higginbotham, J., 1997. *Piscinae, artificial fishponds in Roman Italy*. Chapel Hill/Londen.
- Leusen, P.M. van & P.A.J. Attema, 1999. Kern en periferie in het RPC-project (2): de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië). *Paleo-aktueel* 10, pp. 31-35.
- Pesavento Mattioli, S. (ed.), 1998. *Bonifiche e drenaggi con anfore in epoca romana: aspetti tecnici e topografici*. Modena.
- Piccarreta, F., 1977. *Astura. Forma Italiae*. Firenze.
- Schmiedt, G. (ed.), 1972. *Il livello antico del Mar Tirreno: testimonianze dei resti archeologici*. Firenze.